

Groteskinis realizmas: tūkstantmetė liaudies pasaulėjauta ar stalinizmo alegorija?

Anotacija: Šiame straipsnyje nagrinėjamos liaudies kultūros apibrėžtys, pateikiamos Michailo Bachtino veikale apie Rabelais. Nužymėjęs lietuviškos veikalo recepcijos kontūrus, aš gilinuosi į liaudies pasaulėjautos kultūrinės raiškos pagrindus – „groteskinį realizmą“. Anot Bachtino, jį sudaro tikėjimas, pirma, karnavale pasiekiamą absoliučią socialinę lygybę, antra, žmogaus kūne centruota materija, kuri nuolat atsinaujina ir auga (tą atitinka hiperboliška poetika). Kritiškai analizuodamas šias tezes, aš taip pat klausiu, kiek Bachtino teorija buvo paveikta stalinizmo teorijos ir praktikos. Aptaręs kai kuriuos teminius mazgus ir „ezopinės kalbos“ atvejus, keliu hipotezę, kad svarbiausi veikalo konceptualūs šaltiniai yra Nietzsche's filosofija ir ypač – milenaristinių atspalvių turinti narodnikų mintis. Jei taip, vadinasi, „groteskinis realizmas“ yra (neatsakytos) moderniojo intelektualo meilės liaudžiai vaisius.

Raktažodžiai: Michailas Bachtinas, liaudies kultūra, groteskinis realizmas, stalinizmas, milenarizmas.

Įžanga

Kaip teigia Arūnas Sverdiolas, santykis su moderniųjų mąstytojų idėjomis Lietuvoje dažniausiai būna „achroniškas ir atopiškas“¹. Šis pastebėjimas iš esmės galioja ir Michailo Bachtino studijai *François Rabelais ir Viduramžių bei Renesanso liaudies kultūra*, kurios lektūros iškeltus klausimus mėginsiu išskleisti šiame straipsnyje.

Negalima sakyti, kad Stalino laikais parašyto, bet septintajame dešimtmetyje viešumą pasiekusio veikalo atgarsių Lietuvoje nėra, tačiau jie daugiausia buvo

1 Arūnas Sverdiolas, *Apie pamėklinę būtį*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 101.

atmosferiniai, „dispersiški“², anot kito vykusio Sverdiolo apibūdinimo. Tokios studijos sąvokos kaip „karnavalinis juokas“, „materiali-kūniška apačia“, „skatologija“ tapo lietuvių humanitarų žodyno dalimi, tačiau tai vyko be gilesnės analizės ir aktyvesnės diskusijos (šia prasme Bachtino studijai apie Dostojevskį ir ankstyvesiems mąstytojo darbams pasisėkė labiau). Iš literatūros mokslininkų, kurie rėmėsi *Rabelais*..., reikia paminėti Vytautą Kubilių ir Algį Kalėdą, tarybiniais laikais rašiusius atitinkamai apie groteską ir komizmą. Neseniai pasirodžiusioje Rimanto Kmitos monografijoje *Ištrūkimas iš fabriko Rabelais...* konceptais naudojamosi interpretuojant Marcelijaus Martinaičio „Kukučio balades“.

Viena svarbiausių *Rabelais* tezių – profaniški, nešvankūs motyvai išreiškia liaudies pasaulėžiūrą. Todėl aptariama studija Lietuvoje dar naudota kaip argumentas įteisinant atvirą žodyną bei groteskišką estetiką. Šitaip ja remtasi ir Nepriklausomybės laikais – pavyzdžiui, ginčijantis dėl satyrinės „Radijo šou“ laidos arba aptariant Juozo Erlicko kūrybą (Vygantas Šiukščius), – ir tarybmečiu. Ne ką kitą kaip Bachtiną galvoje turi paslėptų citatų mėgėjas Saulius Tomas Kondrotas, kurio Gabrielio Garcia'os Márquezo knygos recenzija, išspausdinta XX a. devinto dešimtmečio pradžioje, virsta restriktyvios viešosios bei literatūrinės etikos kritika iš „liaudies kultūros“ pozicijų. Mat tikroji liaudies kultūra, anot Kondroto, „be jokio sąžinės graužimo pripažįsta nešvankius keiksnius, ne labai tevaržomus lytinius santykius, tikėjimą dalykais, nesuderinamais su mokslinė sąmone“³. Šiame straipsnyje, kaip ir dar didesnę polemiką išprovokavusiame Kondroto tekste „Dėl literatūros kalbos“, lietuvių literatūros santykis su šia kultūra nusakomas kaip trūkstamas, jei ne apskritai neegzistuojantis: „keiksmazodžių, žargono, slengo nėra mūsų literatūroje“⁴. Bachtinišką karnavalą rašytojas tematizavo ne tik publicistiniais būdais – bene įspūdingiausiai romane *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*, Sniegovijos šventės epizode⁵.

2 *Ibid.*, p. 98.

3 Saulius Tomas Kondrotas, „Žodžių galia“, *Literatūra ir menas*, 1981 03 21, p. 11; taip pat žr. Vytauto Rubavičiaus repliką „Teiginius reikia argumentuoti“, *ibid.*, 1981 04 11, p. 12.

4 Saulius Tomas Kondrotas, „Dėl literatūros kalbos“, *Literatūra ir menas*, 1984 12 08, p. 4.

5 Saulius Tomas Kondrotas, *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą*, Vilnius: Vaga, 1986, t. 2, p. 14–17. Ne tik Kondroto, bet ir kitų rašytojų atveju galime kalbėti apie tam tikrą programą kompensuoti trūkstamas „žemąsias“ (palyginus kad ir su gimtąja Bachtino rusų kultūra) temas ir žodyną – programą, kuri nepraranda patrauklumo ir Nepriklausomybės laikotarpiu. Eilėraštyje „Europos šmėkla“ (2000) Eugenijus Ališanka sako: „nusišpjaut man į mano europietišką kilmę / akytas oras prisigėręs įsiučio ir aistros / atiduočiau visą šiaurės europą /

Grįžkime prie Sverdiolo: jo taikliuose samprotavimuose vis dėlto galima pasigesti nuorodos, iš kur paimti tą reflektuotą interpretacinį santykį, jei priklausome šiai ir ne kitai tradicijai. Nejaugi tai pasiekama tik teleportavus save į kitą, brandesnę kultūrą? Man regis, tokiu atveju vienintelė išeitis – pripažinti „naivia“ išeities poziciją ir pabandyti pajudėti tikslesnio ir kontekstualesnio suvokimo link. Taigi ir šiuo atveju išeities taškas buvo nuostaba, atradus egzotišką pasaulį, ar veikiau – egzotišką lyg ir pažinoto pasaulio pusę: Prancūzija ir visa Vakarų Europa, stereotipiškai įsivaizduojama kaip aukštųjų menų ir rafinuotos moralės tėvynė, pasirodo kaip plebėjiškos šventės, atviros kalbos ir elgesio vieta. Nuostaba prieš akis veriantis ištisam kultūros kontinentui – įspūdis, kurį galima palyginti gal tik su Claude'o Levi-Strausso ar Marijos Gimbutienės lektūros keliamu įspūdžiu. Bachtino pateiktos liaudies kultūros apibrėžtys atrodė įtikinamos ir paaiškinančios daugelį bendravimo su paprastais žmonėmis ypatybių. Imponavo ir tai, jog Bachtino koncepcijoje kūniškumas ir juokas ne tik sankcionuojami, bet ir pakylėjami kone į sakralinį lygmenį.

Tačiau ilgainiui, persvarstant knygos idėjas, ėmė ryškėti tam tikri staigūs minties posūkiai, kai kurios diskutuotinos prielaidos. Klausimų ir problemų nepaprastai padaugėjo metus žvilgsnį į Rusijos bei Vakarų kritinę literatūrą, kuri, net ir imant tik šį veikalą, yra nepaprastai gausi ir įvairialypė. Anot vokiečių literatūros mokslininkės Henrike's Schmidt, nuo pirmųjų vertimų į Vakarų kalbas iki šių dienų Bachtino knygos yra „longselleriai“, vis naujais aspektais dominančios humanitarinį pasaulį⁶.

Mėgindamas apsiriboti, susitelkiau į svarbiausią ir mane labiausiai dominančią veikalo temą – liaudies pasaulėjautą ir jos kultūrinę raišką. Karnavalas kaip ritualas ir institucija, „groteskinis realizmas“⁷ kaip kultūrinis stilius – koku mastu tai gali būti laikoma, anot mąstytojo, „liaudies kultūros raidos tūkstantmečių“⁸ vaisiumi? Šioje kompleksiškoje koncepcijoje, kurioje susipina filosofinių ir reli-

už vieną pasiautėjimą rosijos viešbuty / arba priemiesčio landynėj su geriausiai rusų poetais“ (<http://www.tekstai.lt/tekstai/140-alisanka-eugenijus/2722-eugenijus-alisanka-eilerasciu-ciklas-is-traukinio-istorijos.html>, žiūrėta 2010 07 20), ir tai tik vienas pavyzdys.

6 <http://myvv.fu-berlin.de/vorlesungsverzeichnis/ss09/phil-geist/007004004002001001.html>. Žiūrėta 2010 06 10.

7 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва: Художественная литература, 1990, p. 25 (čia ir toliau visi veikalo citatų vertimai mano – LK).

8 *Ibid.*, p. 7.

ginių idėjų, istoriosofinių ir socialinių modelių bei estetinės teorijos gijos (sam-pyna, dėl kurios Bachtino lektūra yra sunki, bet sykiu labai žadinanti mintį), mane labiau domins pirmosios dvi pozicijos. Literatūrines veikalo implikacijas tikiuosi išnagrinėti vėliau; juo labiau, kad nepakankamas dėmesys aukščiau mi-nėtoms plotmėms neleidžia suvokti ir „literatūrologinės“ veikalo plotmės ypa-tingos prigimties ir paveikumo, dialogą su ja paversdamas mechanišku tezių ir motyvų atpasakojimu. Mano akiratyje taip pat bus kitas socioistorinio pobūdžio klausimas, aktualus visai tarybmečio kultūrai – bachtiniškų koncepcijų santykis su totalitarine ideologija ir praktika.

Dėstymas I

„Karnavalo dalyvis – liaudis – yra absoliučiai linksmas šviesa užlietos žemės šei-mininkas, nes ji pažįsta mirtį tik nėščią nauju gimimu (*смерть только чреватой новым рождением*), nes ji pažįsta linksmą tapsmo ir laiko įvaizdį, nes ji visiškai įvaldžiusi (*владеет этим в полной мере*) šį „stirb und werde“⁹, – štai kokią ne-tikėtą galią liaudžiai duoda karnavalas. Tačiau koku būdu beteisės Europos var-guolių masės tampa „absoliučiai linksmu žemės šeimininku“? Kaip į karnavalą įsitraukusiam žmogui patikimas paslaptingas „tapsmo ir laiko įvaizdis“? Atsaky-mus į šiuos klausimus neišvengiamai reikia pradėti nuo karnavalo, kurį Bachtinas apibrėžia kaip „apeiginio pobūdžio sinkretinę-vaizdinę formą“¹⁰, siekiančią ar-chaines ir Antikos laikų šventes. Netiesiogiai karnavalinės šventės susijusios ir su krikščioniška liturgija¹¹, tačiau ypatingai reikšmingos jų genezei yra romėnų sa-turnalijos, kurios „buvo suvokiamos kaip realus ir visiškas (bet laikinas) Saturno aukso amžiaus sugrįžimas žemėn“¹². Ir saturnalijos, ir iki šių dienų išlikusi vidu-ramžiško karnavalo šventė – Užgavėnės – yra kupinos religinės ir kosmologinės simbolikos. Anot religijotyros klasiko Mircea Eliade's, per romėnų Naujuosius metus švęstos saturnalijos (kaip ir analogiškos daugelio kitų tikybų šventės) –

9 *Ibid.*, p. 275.

10 Pateikiu lapidariškiausią apibrėžimą iš keli metai prieš *Rabelais...* knygą pasirodžiusios studi-jos apie Dostojevskį antrojo leidimo (Michail Bachtin, *Dostojevskio poetikos problemos*, vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 143).

11 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 11.

12 *Ibid.*, p. 12.

„tai laiko nuo pat pradžių atsinaujinimas, t. y. kosmogonijos pakartojimas“; kurių metu „pasikartoja mitinės perėjimo iš Chaoso į Kosmogoniją akimirkos“¹³. Užgavėnės žymi ir žiemos virsmą į pavasarį, taigi turi gamtos atgimimo ir vaisingumo konotacijų. Krikščioniškame liturginiame kalendoriuje Užgavėnės yra įžanga į askezės ir rimties laikotarpį prieš Kristaus nukryžiavimą ir kartu – jo prisikėlimo užuomina. Tačiau Bachtinas apie *religinę* ir *kosmologinę* plotmę tik užsimena, be to, karnavalo esmę bando nuo jos atiboti: „juoko pradas absoliučiai išlaisvina jas [karnavalines apeigas – LK] nuo visokio religinio-bažnytinio dogmatizmo, nuo mistikos ir garbinimo, jos visiškai neturi magiško ir pamaldaus charakterio.“¹⁴

Ar karnavalas tuomet laikytinas estetiniu reiškiniu, sinkretine meno forma? Bachtinas teigia, kad nors karnavalas išauga iš estetiškos sferos, jis ją pranoksta: „karnavalas buvo ne meninė teatrinė-regimoji (*театрально-зрелищной*) forma, o tarsi reali (nors ir laikina) gyvenimo forma.“¹⁵ Jo gyvenimiškumas reiškiasi pirmiausia žmonių bendrabūvio, *socialinėje* plotmėje. Autorius ne syki pabrėžia, kad karnavalas yra ir utopinių liaudies svajų – „visaliaudinės materialinių gėrybių gausos, laisvės, lygybės, brolybės“¹⁶ išraiška, ir jų įgyvendinimo įrankis. Karnavalui jis priskiria ne tik galią artinti aukso amžių, bet ir kiekvienam individui pažinti tikrąją žmogišką prigimtį: „Žmogus grįždavo į save patį ir pasijusdavo žmogumi tarp žmonių. Šis autentiškas santykių žmogiškumas nebuvo vien tik vaizduotės ar abstrakčios minties objektas, bet buvo realiai įgyvendinamas ir išgyvenamas gyvo materialiai-juslinio kontakto būdu“¹⁷ (čia nesunku atpažinti Karlo Marxo minties parafrazę, nors Marxas vargu ar būtų sutikęs, kad žmogaus susvetimėjimą sau galima įveikti per karnavalą). Žinoma, karnavalas nėra vien kalendoriškai žymėta šventė. Jam priskiriami iš esmės visi viešojoje erdvėje vykstantys nerežisuoti pasilinksminimai: turgūs, mugės, balaganai ir t. t. Tik dėl tokios kuopinės sampratos Bachtinas gali teigti, kad Viduramžių miestai apie tris mėnesius per metus gyvendavo karnavalinėje aplinkoje¹⁸. Čia ne vienas kritikas suabejojo, ar studija pakankamai įvertina kalendorinį

13 Mircea Eliade, *Amžinojo sugrįžimo mitas: Archetipai ir kartotė*, vertė Petras Račius, Vilnius: Mintis, 1996, p. 53.

14 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p.11.

15 *Ibid.*, p.12.

16 *Ibid.*, p. 282. Įdomu, kad čia be nuorodos cituojamas Prancūzijos revoliucijos šūkis, tačiau pats svarbiausias aukso amžiaus bruožas vis dėlto yra „materialinių gėrybių gausa“.

17 *Ibid.*, p.15.

18 *Ibid.*, p.18.

karnavalo įrėminimą ir sankcionavimą, o Caryl Emerson čia mato rusiško mentaliteto ypatybę: „bachtinišką karnavalinio juoko renesansinėje Prancūzijoje vaizdinį nulemia ne nuosaikios, civilizuojančios Vakarų Bažnyčios socialinės normos; jis persmelktas rusiškų visagalės, beribės ir nekontroliuojamos jėgos savybių.“¹⁹ Be to, reikia pabrėžti, kad karnavalas savo vieta ir formomis yra grynai miestiška šventė (brandžiais veikale laikomi tik didžiųjų Europos miestų karnavalai), taigi, kaip pastebi Aaronas Gurevičius, Viduramžių ir Renesanso liaudies dauguma – valstiečiai ir jų kultūra – lieka už tyrimo ribų²⁰ (antra vertus, tai iš dalies paaiškina, kodėl veikale ignoruojamas telūrinio vaisingumo aspektas).

Mąstytojas taip pat energingai neigia pragmatines šventės funkcijas; karnavalo funkcija jokiū būdu nėra pramoginė-poilsinė, o karnavalinis juokas – tai ne „pramoginis, beprotiškai linksmas juokas, neturintis jokios pasaulėžiūrinės (миросозерцательной) gelmės ir galios“²¹. „Vulgarūs“ ekonominiai ar biologiniai paaiškinimai nepaliečia šventės (skaityk – karnavalo) esmės, nes šventė – tai pačių „aukščiausių tikslų“²² sankcionuojamas reiškinys.

Egalitarinę ir autentiškai žmogišką karnavalo prigimtį Bachtinas dedukuoja iš jo svarbiausių bruožų. Pirmiausia tai – pats visuotinis ir visaapimantis karnavalo pobūdis. Karnavalas neturi scenos, taigi ir perskyros tarp dalyvio ir žiūrovo, jis neturi erdvės ribų, tik laiko; todėl, anot autoriaus, į savo vyksmą jis „iš idėjos“ įtraukia visus²³. Beje, filosofui Hansui-Georgui Gadameriui tai apskritai bet kokios šventės ypatybė: „Šventė – tai bendrumas, bendrumo formos manifestacija. Šventė visuomet yra visiems“²⁴; ir iš tiesų sunku patikėti, kad, pavyzdžiui, religinė procesija, triumfo eiseną ar rungtynės turėtų mažesnę galią įtraukti į nekasdienišką vyksmą bent jau empatijos lygmeniu. Tačiau, pasak Bachtino, oficiali šventė dėl griežtai hierarchinio ir išimtinai rimto pobūdžio prasilenkia su tikrąja šventės prigimtimi²⁵. Tikrosios šventės pagrindas yra ne iškilmingumas,

19 Caryl Emerson, *The First One Hundred Years of Mikhail Bakhtin*, Princeton: Princeton University Press, 1997, p. 184.

20 Аарон Гуревич, *Проблемы средневековой народной культуры*, Москва: Искусство, 1981, p. 274.

21 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 18.

22 *Ibid.*, p. 13, 14.

23 *Ibid.*, p. 12.

24 Hans-Georg Gadamer, *Grožio aktualumas: Menas kaip žaidimas, simbolis ir šventė*, vertė Giedrė Grinytė, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 56.

25 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 15.

ne garbinimas, ne agonas, o vien tik linksmybė, travestija ir juokas (šiuo požiūriu sportinių renginių, pavyzdžiui, olimpiados ar futbolo čempionato, negalima priskirti karnavalizuotoms šventėms, kaip tai dažnai daroma teoriniame diskurse, nes, pirma, jos perskiria dalyvius į veikėjus ir žiūrovus, antra, nepaisant tam tikrų maskaradinių elementų, tai rimti reginiai).

Šiaip ar taip, neįmanoma prieštarauti, kad karnavališkos linksmybės labiau nei kitos šventės suponuoja dalyvių lygybę. Norėdamas į jas įsijungti, asmuo privalo priimti nonšalantišką bendravimo būdą ir grubų juoką, o tai reiškia, kad jo ligtolinis socialinis statusas ir rangas, jo įprastinės visuomeninės rolės suskliaudžiamos. Socialinės apačios ir viršūnės susitinka vienoje, karnavalinėje, plokštumoje. Pirmiesiems tai yra judėjimas žemyn, antriesiems – viršun. Būtent tokią socialinę dinamiką perteikia kertinis karnavalo ritualas – karnavalo karaliaus karūnavimas. Žinoma, svarbiausia čia – ne mechaniškas pasikeitimas vaidmenimis, o tam tikros tiesos ir transformacijos, glūdinčios šiame procese. Šios transformuojančios tiesos yra reikšmingos ne tiek apačioms (kurių pasaulėjauta kaip tik įgalina karnavalą ir yra jo formomis išviešinama), kiek elitui ir jo kultūrai. Būtent todėl veikale žymiai plačiau nagrinėjamas „nužeminimo“ veiksmas. Diskurso lygmenyje nužeminimas ištinka politines institucijas ir simbolius. Panašus, nors ne visai identiškas likimas ištinka ir sakralinę sferą, kuri perrašoma žemiška liaudies kalba²⁶. Kartu su diskursu nužeminami ir jam atstovaujantys individai. Šiuo aspektu Bachtinas išsamiai analizuoja keletą Rabelais kūrinio vietų – karalių Pikrochrolio ir Anarcho pergalėjimą, kliautininkų sumušimą Bašė vestuvėse ir Sorbonos magistro Janoto de Bragmardo epizodą²⁷. Kaip matome, kalbama apie politinio, juridinio ir intelektualinio elito atstovų nužeminimą, kuris vyksta dviem pagrindiniais būdais: verbališkai ir fiziškai. Karnavalinės minios iškoneveiktas ir pajauktas individas atiduodamas jos nuožiūrai ir dažniausiai yra sumušamas, o kartais pereina dar vieną „komiško vyksmo fazę: sumuštos aukos išjuokimą“²⁸. Kaip pastebi Bachtinas, Rabelais mušimą vaizduoja hiperbolizuotai, smulkmeniškai išskaičiuodamas visas sumuštas ir sulaužytas kūno vietas²⁹.

26 Bene ryškiausias to pavyzdys – relikvijų kulto kaip „atviro“ kūno sampratos interpretavimas. Žr. *ibid.*, p. 387–389.

27 *Ibid.*, p. 219–241.

28 *Ibid.*, p. 227.

29 *Ibid.*, p. 224–226.

Ne itin simpatiški užsiėmimai. Ar čia neišryškėja tamsioji karnavalo pusė? Vis dėlto Bachtinas įsitikinęs, kad ši šventė sugeba perkeisti net ir iš pirmo žvilgsnio neetiškus ir agresyvius veiksmus. Karnavalo aplinkoje keiksmas ir muštynės yra kupini ne pykčio, o iškilmingo juoko; be to, jie neišreiškia vien negatyvios nuostatos mušamųjų atžvilgiu. Šie veiksmai turi ir kitą lygmenį, kitą, paslėptą tikslą: nužemindami jie išaukština, keikdami – giria ir šlovina, mušdami – užjaučia. Todėl ne tik keiksmus, bet ir mušimą reikėtų traktuoti kaip teisingą liaudies teismą ar netgi kaip karnavalinę pedagogiką. Verbališkai ir fiziškai paveikti elito reprezentantai suvokia jų atstovaujamo vertybių iliuzišką ir kenksmingą pobūdį ir apskritai – visos socialinės hierarchijos „linksmą reliatyvumą“ (*веселой относительности*)³⁰. Tuo pat metu jiems atsiskleidžia paprastos ir tikros vertybės, ir jie, išsilaisvinę iš melagingos sąmonės, jas priima: pralaimėjęs mūšį su Gargantiua, karalius Pikrochrolis pabėga ir galiausiai Lione tampa padieniu darbininku³¹; senukui sorbonistui paaiškėja, kad jam gyvenime tereikia židinio pasišildyti ir sriubos pasrėbti³².

Galime neabejodami teigti, kad ši dialektika sudaro karnavalinės liaudies pasaulėjautos, kaip ją supranta Bachtinas, bazinį siužetą. Iš tiesų ji vaidina svarbų vaidmenį ne tik karnavale, bet ir kituose populiariosios kultūros žanruose, tiek senuose (pasakos), tiek šiuolaikiniuose (filmai). Čia plačiai paplitęs ambivalentiškas išjuokimo–iškeikimo, reiškiančio pripažinimą, motyvas ir liaudies teismo situacija (kurio sprendimas neretai, nors ne visada, perteikiamas fiziniu poveikiu), ir, be abejo, siužetinė trajektorija – herojus, dažniausiai patekęs į naują socialinę aplinką, iš pradžių yra nepripažįstamas–nužeminamas, o galiausiai, patyręs įvairių nuotykių ir išbandymų, išaukštinamas. Bachtino įsitikinimas, kad po nužeminimo *būtinai* seka išaukštinimas, taip pat primena pasakos arba hollywoodinio filmo laimingą pabaigą.

Studijos kontekste šis įsitikinimas grindžiamas pirmiausia karnavalinio juoko kaip agresiją eliminuojančio fenomeno samprata. Kaip sakoma reikšmingoje knygos vietoje, liaudis suprato, „kad už juoko niekad neslypi prievarta, kad juokas nežiebia laužų, kad veidmainystė ir apgavystė niekada nesijuokia, o užsideda rimtą kaukę, kad juokas nekuria dogmų ir negali būti autoritariškas“³³. Tačiau

30 *Ibid.*, p. 16.

31 *Ibid.*, p. 221.

32 *Ibid.*, p. 241.

33 *Ibid.*, p. 109.

filosofiškai bene įdomiausioje Bachtino idėjų kritikoje Sergejus Averincevas tuo suabejoja: „Taip, kurti dogmas – tai ne juoko funkcija, bet va savo galia primesti nesuprastus ir nesuprantamus, ne iki galo išsakytus ir neišsakomus nuomones ir svarstymus, įsivaizdavimus ir vertinimus, t. y. tas pačias ‚dogmas‘, terorizuojant abejojančius tuo, ką prancūzai vadina *peur du ridicule* – tokia funkcija juokui būdinga, ir ja energingai naudojasi bet kuris autoritarizmas.“³⁴ Savo kritiką Averincevas iliustruoja konkrečiais pavyzdžiais, rodančiais, kad juokas ir karnavalinio tipo linksmybės gali būti prievartos aparato dalis, imdamas juos ne tik iš literatūros, bet ir iš Vakarų istorijos. Be Stalino epochos, jis pateikia Prancūzijos revoliucijos ir fašistinės diktatūros epizodus, o ypatingą dėmesį skiria istorijai iš tų pačių Viduramžių – Jeanne’os d’Arc istorijai.

Galimas Bachtino atsakymas į šiuos priekaištus būtų toks: nužeminimo-išaukštinimo siužetas siekia toliau nei tik socialinė sfera. Jis yra svarbiausių gyvenimo ir istorijos dėsnių matrica. „Kruvinos kovos, kankinimai, sudeginimai, mirtys, sumušimai, smūgiai, prakeikimai, keiksmas panardinti į ‚linksma laiką‘, kuris numarindamas gimdo, kuris neleidžia įsiamžinti seniems dalykams ir be perstojo gimdo tai, kas nauja ir jauna.“³⁵ Todėl „senų tiesų“ atstovai, ko gero, *turi* būti sumušami ir išjuokiami, nes tai objektyvus istorinis atsinaujinimo procesas.

Individualios egzistencijos plotmėje tai reiškia kitokį gyvenimo ir jo pabaigos supratimą. Po nužeminimo ateinančio išaukštinimo atitikmuo yra po mirties sekantis atgimimas. Tiesa, šitai galioja ne žmogui kaip atskiram asmeniui, bet žmonijai (ar veikiau liaudžiai) kaip rūšinei visumai. Asmens kūnas miršta, bet kolektyvinis liaudies kūnas yra amžinas. Todėl į karnavalo paslaptis išventintam žmogui „nebaisi ir mirtis: individo mirtis – tai tik akimirka šventiškame liaudies ir žmonijos gyvenime, akimirka, būtina jų atsinaujinimui ir tobulėjimui.“³⁶ Iš socialinės vėl grįžtame į metafizinę ar / ir religinę sferą, tačiau į šiek tiek kitą vietą. Apmesdamas liaudišką mirties ir amžinybės sampratą, Bachtinas nekreipia dėmesio nei į animistinius-maginius liaudies tikėjimus, apie kuriuos plačiai kalba religijotyra ir etnologija, nei į dominuojančią Viduramžių ir Renesanso Europos religiją – krikščionybę (daugų daugiausia šią koncepciją galėtume

34 Сергей Сергеевич Аверинцев, „Бахтин, смех, христианская культура“, in: *М. М. Бахтин как философ*, Москва: Наука, 1992, p.11–12, http://ec-dejavu.ru/n/Ne_smech.html. Žiūrėta 2010 06 14.

35 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 234.

36 *Ibid.*, p. 377.

traktuoti kaip krikščionybės mokymo apie Dievo nusižeminimo iki žmogaus, savo mirtimi atperkant žmoniją, travestiją, – kaip ir pridera iš karnavalo išaugančiam reiškiniui). Mat tokiai pasaulėžiūrai iš esmės svetima anapusbės, šiam pasauliui transcendentiško prado, idėja. Tai, kaip sako Bachtinas, „stichiškai materialistinė“³⁷ samprata, kurios centre yra biologinis kūnas kaip „pati tobuliausia materijos organizacijos forma“³⁸.

Taigi „materialios–kūniškos apačios“ yra bet kokio atsinaujinimo ir atgimimo sąlyga, todėl jos turi būti išviešintos ir pabrėžtos. Groteskinės dialektikos rate mirtis ir gimimas, viršus ir apačia, galva ir pasturgalis nuolatos keičiasi vietomis, ir vienos iš karnavalizuotos literatūros atmainų – prancūzų liaudiškos komedijos esmė tyrinėtojas laiko „varijavimą (*разыгрывание*) trijų esminių groteskinio kūno aktų: lytinio akto, agonijos–paskutinio atodūσιο [...] ir gimdymo“³⁹, kurie pereina vienas į kitą ir susilieja. Lygiai taip ir svarbiausios groteskinio realizmo meninės figūros – ambivalencija, deformacija ir hiperbolė – išreiškia nuolatinio kūno virsmo ir augimo procesą.

Nors tie patys „aktai“ būdingi visiems gyvūnams, Bachtinas čia kalba tik apie žmogų. Nėgana to, jis bando įrodyti, kad groteskinis kūnas turi ir platesnę, nei daugiau, nei mažiau – kosminę dimensiją. Pavyzdžiui, skatologiniai Rabelais romano motyvai interpretuojami kaip pasaulio elementų paralelės (ir, žinoma, kaip atsinaujinimo proceso dalis⁴⁰). Groteskiniame kūne fiziologija tiesiogiai susisiekiama su organine (žmogaus rūšies) ir kosmine totalybe, apeidama visas dalines, skiriančias plotmes: individualią, socialinę, ideologinę tapatybes, kurios kosmoso akivaizdoje tampa niekinės.

Iškeliant groteskinio kūno kosmiškumą, Bachtinui į pagalbą ateina jau ne tiek Rabelais, kiek Renesanso filosofai – Pico della Mirandola, Marsilio Ficino, Pietro Pomponazzi ar Paracelsas, kalbėjęs apie abipusius kūno mikrokosmoso ir makrokosmoso ryšius ir teigęs, jog „žvaigždėtas dangus yra ir pačiame žmoguje“⁴¹. Tačiau kyla klausimas, koku būdu tuometinio intelektualinio elito atstovai, kurie vargu ar buvo susiję su karnavaliu kultūra ir kuriuos (kaip mini pats Bachtinas) stipriai veikė įvairūs hermetiniai mokymai (astrologija ir

37 *Ibid.*, p.61.

38 *Ibid.*, p. 404.

39 *Ibid.* p. 391.

40 Žr., pavyzdžiui, užliejimo šlapimu ir apmėtymo mėšlu aiškinimą p. 164–169.

41 *Ibid.*, p. 400.

alchemija), gali perteikti liaudies pasaulėžiūros esmę? Ne visiškai aiškus yra ir visuotinio tapsmo mechanizmo veikimas. Autorius sugestijuoja, kad tai savybė pačios „linksmosios materijos“, kuri ne tik nuolat atgimsta, bet ir „visada auga ir dauginasi, darosi vis didesnė, vis geresnė, vis gausesnė“⁴². Kaip šitai suderinti su energijos tvermės ir entropijos dėsniais, kurie, kaip tvirtina mokslas, įgimti materijai? Mąstytojas pripažįsta, kad šis įsitikinimas nėra tapatus moderniam gamtamoksliniam pasaulio modeliui, tačiau jis traktuotinas kaip pastarojo pirm-takas, ruošęs jam kelius⁴³. Bet ar tai savo ruožtu reiškia, kad liaudies pasaulėžiūra vadovavosi klaidinga, nemokslinė prielaida, kurią atmetus, ore pakibtų ne tik džiugi ir bebaimė „groteskinio realizmo“ prigimtis, bet ir tvirtinimas, jog tai nekintantis, amžius amžium išliekantis reiškinys? O gal po Renesanso sekę laikai, gamtamokslinės sampratos triumfo laikai, regėjo ir dar didesnį karnavalinės pasaulėžiūros suklestėjimą?

Nieko panašaus. Bachtinas tvirtina, kad Naujųjų laikų permainos, racionalistinės filosofijos ir klasicistinės estetikos (o sociopolitinėje plotmėje – absoliutizmo ir individualistinės buržuazijos) įsigalėjimas groteskiniam realizmui sudavė stiprų smūgį. XVII ir vėlesniuose amžiuose karnavalinė kultūra praranda visuotinį, kūniškai-kosminį pobūdį, ryšį su žeme ir dangumi, virsdama arba negatyviomis patyčiomis, arba frivoliška erotika, bet abiem atvejais, kaip vaizdžiai sako autorius, – „privačių nešvarių baltinių skalbimu (*перемывание частного грязного белья*)“⁴⁴. Lygiai taip romantinis ir modernistinis groteskas kritikuojamas pirmiausia dėl to, kad išreiškia nebe liaudies kaip visumos, o atskiro žmogaus egzistenciją, jo baimę ir susvetimėjimą⁴⁵. Bachtino istorinė vizija čia įgauna „senų gerų laikų“ besiilginčio (kitaip tariant, individualistinę modernybę atmetančio) konservatizmo bruožų.

Be abejo, groteskinio realizmo nuolaužų išlieka iki šių dienų: jas randame modernybės mažiau paliestuose kraštuose (studijos kontekste tai pirmiausia Rusija ir Rytų Europa), įvairiuose paraščių menuose, pavyzdžiui, cirke ir balagane. Bet apskritai imant, karnavalinė praktika ir pasaulėjauta modernybėje „persikūnijo į literatūrą“⁴⁶. Jeigu prisiminsime Bachtino pastangas pabrėžti karnavalo

42 *Ibid.*, p. 215.

43 *Ibid.*, p. 422.

44 *Ibid.*, p.119.

45 *Ibid.*, p. 44–61.

46 Michailas Bachtinas, *Dostojevskio poetikos problemos*, p. 186.

realumą ir gyvenimiškumą, akivaizdu, kad literatūrinė jo inkarnacija gali būti tik nepilnas, blausus jo pirmykštės šlovės atšvaitas. Antra vertus, galima ir kita interpretacija: absoliuti laisvė ir lygybė, Renesanso laikais pasireikšdavusios tik karnavale ir, nepaisant jo tikroviškumo, tik kaip „ateities utopinis pavidalas“⁴⁷, dabar jau tapo visuotiniu faktu. Liaudis, anais laikais dar bijojusi gamtos ir valdžios⁴⁸ (vis dėlto!), dabar galutinai išsivadavo iš mirties baimės. Šia prasme absoliučiai laimingos liaudies – saule užlietos žemės šeimininko – vaizdinys galioja veikiau „современной действительности“ nei praeičiai. Reikia pasakyti, kad veikale ši interpretacijos kryptis palikta atvira, nors niekur nepaaiškinama, kaip po kelių groteskinio realizmo dezintegracijos amžių šisai staiga gali vėl atgimti.

Dėstymas II

Šis prieštaravimas veda prie klausimo, apie kurį užsiminiau pradžioje: kokį poveikį Bachtino koncepcijai padarė stalininės Tarybų Sąjungos atmosfera. Per paskutinius du dešimtmečius ši problema nemažai svarstyta, ir daugumą svarstymų galima suskirstyti į dvi kategorijas. Pirmuoju atveju Bachtino veikalas laikomas atsiradusiu lygiavertėmis sąlygomis kaip ir veikalai, tuo metu rašyti Vakarų demokratijose, t. y. manoma, kad tarybinis totalitarizmas niekaip nepaveikė Bachtino teorijos (tokios nuomonės dažniausiai laikosi kairiųjų pažiūrų Vakarų akademikai). Kita komentatorių stovykla teigia, kad Bachtino veikalas, nors ir nepanašus į įprastinį stalinizmo diskursą, vis dėlto giliai persmelktas totalitarizmo ideologijos. Kaip šios pozicijos pavyzdį galima pateikti rusų kultūros istoriko Boriso Groiso tezę:

Jei pateisinama oficialią stalinistinę kultūrą laikyti bachtiniško monologizmo metafora, tuomet karnavalas yra ne „demokratinė alternatyva“ šiai kultūrai, bet jos iracionali, naikinanti pusė. Bachtiniškas karnavalo aprašymas labiau nei ką kita primena stalinistinių parodomųjų teismų atmosferą su jų nelauktais „karūnavimais ir nuvainikavimais“. Tačiau Bachtinas šią iracionalią stalinizmo pusę traktuoja nyčišku

47 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 95.

48 *Ibid.*, p.108.

būdu [...] kaip dionizišką arba šventą auką ir taip suteikia aukštesnę religinę prasmę ir savo paties gyvenimui. Tuo pat metu Bachtinas yra nusiteikęs prieš bet kokią individo izoliaciją ir, atitinkamai, liberaliai suprantamas jo teisių garantijas, pabrėždamas bet kokios izoliacijos sunaikinimą „didžiajame Laike“ ir visuotiniame dalyvavime ben-droje karnavalo erdvėje.⁴⁹

Pirmoji pozicija man atrodo neproduktyvi. Jos šalininkai ignoruoja aksiomą, kad bet koks meninis ar teorinis diskursas atsiranda konkrečiu laiku ir konkrečiomis sąlygomis; priešingu atveju tarybinėje epochoje sukurti veikalai išsyk taptų belaikiais šedevrais. Tačiau jei pripažįstame istoriškumo kategoriją, turime pripažinti ir tarybinės sistemos prezenciją net ir originaliausiuose ir labiausiai nekonformistiškuose kūrinuose bent jau kaip šešėlį ar foną, nuo kurio atsispiriama ir kuriam priešinamasi, o dažniausiai – kaip tam tikrų manevrų, nutylėjimų, terminologinių ir tematinių „perkūnsargių“, ezopinių alegorijų ir atvirų komentarų šaltinį. Antra vertus, akivaizdu, kad Bachtino (kaip ir kitų iškilų tarybmečio figūrų) veikaluose esama branduolio, yra priešingo oficialiai ideologijai arba bent jau autonomiško. Jei jo nebūtų, Bachtino veikalas būtų eilinis, seniai pamirštas tarybinės literatūrologijos produktas. Apskritai galima sakyti, kad ne tik šio, bet ir kiekvieno tarybinės kultūros tyrimo sėkmė priklauso nuo to, kaip korektiškai ir tiksliai būtų atskleistos šių plotmių ribos ir santykiai.

Nekonformistinių kūrinių autonomiško branduolio prielaida galioja ir kalbant apie priešingą poziciją. Nors akivaizdu, kad Bachtino veikale yra ne viena nuoroda į Stalino epochą, vis dėlto sunku patikėti, kad pirminis „nužeminimo-išaukštinimo“ šaltinis yra stalininių teismų procedūros. Tai, kaip sakyta, yra universalus siužetas; be to, XX a. 4-ojo dešimtmečio valymų tikslas buvo ne nužeminti, o sunaikinti žmogų. Be abejo, Bachtino koncepcija gali būti kritikuojama iš žmogaus teisių perspektyvos⁵⁰, tačiau teigti, kad ji yra „destruktyvi stalinizmo pusė“, vargu ar pagrįsta. Toks galvojimo būdas linksta hipostazuoti totalitarizmą

49 Boris Grois, „Nietzsches Influence on the Non-official Culture of the 1930s,“ in: Bernice Rosenthal, ed., *Nietzsche and Soviet Culture: Ally and Adversary*, New York: Cambridge University Press, 1994, p. 379–380. Filosofo Michailo Ryklino nuomone, groteskinis kūnas ir individo išnykimas liaudies masėje alegoriškai perteikia trauminę Stalino teroro patirtį. Žr. Михаил Рыклин, „Тела террора“, *Вопросы литературы*, Nr. 1, 1992, p. 130–147, <http://dlib.eastview.com/browse/doc/12170057>. Žiūrėta 2010 07 07.

50 Vertinant vien tik politiniu žmogaus teisių aspektu, nedaug kas liktų iš visos XX a. pirmosios pusės meno bei filosofijos.

kaip visiškai uždara visetą, kuriame visi reiškiniai turi tik vidines priežastis ir nėra niekaip susiję su kultūrine ir istorine „išore“, taip nesąmoningai pritariant propagandai, kartojusiai, jog tarybinė santvarka yra kokybiškai naujas, su niekuo nepalyginamas reiškinys žmonijos istorijoje.

Po šių bendrų pastabų grįžtu prie klausimo. Ne vieno komentatoriaus pastebėta, kad monolitinės – ir monolitiškai rimtos – valdžios kultūros ir linksmos mašiu kultūros priešprieša Viduramžių ir Renesanso laikais neegzistavo (anot Sergejaus Averincevo, apie tokią socialinę struktūrą galima kalbėti tik nuo absoliutizmo laikų⁵¹ – kuomet, anot Bachtino, prasideda karnavalo nuopuolis) ir turi ryškių tarybinės visuomenės alegorijos bruožų. Koks veiksmingas priešnuodis ideologinei indoktrinacijai anuomet buvo juokas, anekdotas, neoficiali šventė, laikinai išvaduodavusi ne tik nuo išorinių suvaržymų, bet ir nuo „vidinio cenzoriaus“⁵², kokią vertę veidmainiškai puritoniškos viešosios moralės akivaizdoje galėdavo įgyti nešvankybė arba keiksmas, tarybinę epochą pragyvenę žmonės žino iš patirties, o jaunimas visada gali sužinoti iš Jurgio Kunčino prozos. Antra vertus, nuo bet kokio religinio elemento atribotą „stichinį materializmą“, įvardijamą kaip tikroji liaudies pasaulėžiūra, reikia priskirti prie autoriaus manevrų diktatūriniame „literatūros lauke“. Tas pats, tik gilesniu lygiu, galioja karnavalių linksmųjų ir nužeminimo / išaukštinimo vyksmo interpretacijai, traktuojančiai tai kaip visuotinio progreso dėsnio nulemtą „istorinę būtinybę“. Net ir toks palankiai Bachtino atžvilgiu nusiteikęs autorius kaip Alexandaras Mihailovičius pripažįsta, kad „šios eilutės bauginančiai primena stalinistinę retoriką, ypač idėją, jog individo auka yra būtina tam, kad liaudies masės galėtų gyvuoti toliau“⁵³.

Reikia paminėti vieną įdomią Bachtino taktinę gudrybę: atsisakymą tematizuoti ryškią Rabelais romano temą – intoksikaciją. Akivaizdu, kad ji vaidina svarbų vaidmenį ir romane (Pantagriuelis, gimęs per išgertuves, tuojau pat surinka „Gerti!“⁵⁴), ir visoje karnavalinėje kultūroje. Šitai nebūtų netikėta ir teorinėje plotmėje – pradedant bent jau nuo Friedricho Nietzsche's, svaigulio ir ekstazės fenomenas, savojo „aš“ praradimas, susiliejimasis su didesne visuma yra tapę apmąstymų objektais. Tačiau Bachtinas, nors ir užsimindamas, kad „vynas

51 Сергей Сергеевич Аверинцев, *op.cit.*, p.15.

52 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p.107.

53 Alexandar Mihailovic, *Corporeal Words: Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1997, p. 189.

54 Rablė, *Gargantua ir Pantagriuelis*, vertė Dominykas Urbas, Vilnius: Vaga, 1986, p. 24.

išlaisvina nuo baimės ir perdėtos pagarbos (*благоговения*), ‚Tiesa vyne‘ – laisva ir bebaimė tiesa“⁵⁵, gėrimo temos iš esmės neplėtoja, ją paslėpdamas valgymo ir puotavimo tope arba interpretuodamas perkeltine prasme, kaip utopinės puotos, „puotos per visą pasaulį (*пир на весь мир*)“ simbolių⁵⁶ (o tai kertasi su groteskinio realizmo konkretumu ir daiktiškumu). Tačiau nesunku suprasti, kad taurios liaudies portretas, piešiamas veikalo puslapiuose, įgautų nepageidautinų atspalvių, ir tai, kad plėtojama ši tema išsyk aliarmuotų cenzūrą.

Tiek apie stalinizmą. Mano nuomone, svarbiausios šio veikalo idėjos remiasi kitoniškais fundamentais. Be abejo, šiai studijai, kaip ir visam Bachtino mąstymui, yra reikšmingos hegeliškoji istoriosofija ir neokantinė fenomenologija, tačiau glaudžiausios sąsajos mano nagrinėtas koncepcijas sieja su kuo kitu. Pirmiausia – jau minėto Nietzsche’s filosofija. Bachtiniškas „groteskinis realizmas“ daug kuo paralelus Nietzsche’s „linksmajam mokslui“. Karnavalo materialumas ir kūniškumas, bebaimis linksmumas gali būti laikomi tam tikra dionisiško šventimo atmaina. Liaudis Bachtino interpretacijoje įgyvendina panašią programą kaip ir Nietzsche savo „vertybių perkainojimo“ filosofijoje; ji atmeta transcendentinę religiją, abstrakčią ir racionalią metafiziką, viso to vieton išskeldama meninę konkretybę ir nuolatinę tapsmo dinamiką (juk groteskinis kūnas – amžinai „tampantis kūnas“⁵⁷). Ciklinė Bachtino istorijos samprata, kurioje mirtis yra ne baigtis, o naujos būties prielaida, panaši į Nietzsche’s siūlytą „amžinojo sugrįžimo“ koncepciją. Karnavalo liaudis, kaip ir vokiečių mastytojo „laisvieji protai“, suvokia, kad oficialūs kultūriniai diskursai yra tik galios ir valdžios įrankiai, ir tai parodo išjuokdami ir parodijuodami juos. Mokslininkai, tyrę Nietzsche’s įtaką rusų mąstytojui, teigia, kad pirmieji impulsai jį galėjo pasiekti dar paauglystės metais Vilniuje per rusų simbolizmą ir ypač per „žymiausią Rusijos nyčėistą“ Viačeslavą Ivanovą⁵⁸.

55 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 315.

56 *Ibid.*, p. 92.

57 *Ibid.*, p. 351.

58 Katerina Clark, Michael Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1984, p. 26. Žr. taip pat James Curtis, „Mikhail Bakhtin, Nietzsche and Russian prerevolutionary thought“ in: *Nietzsche in Russia*, Princeton: Princeton University Press, 1986, p. 331–54. Paralelių rastume ir biografijose: abu mąstytojai nelengvai sirgo (Bachtinas dar iki karo kentėjo nuo kaulų ligos, ištisoms savaitėms prikaustydavusios jį prie lovos, dėl to 1938 m. jam buvo amputuota koja); abu buvo socialiniai ir intelektualiniai autsaideriai, tremtiniai (Bachtinas) ar savanoriški emigrantai (Nietzsche).

Antra vertus, reikia sutikti su Bernice Glatzer Rosenthal, kad Bachtinui svetima Nietzsche's antžmogio idėja⁵⁹. Iš tiesų, kai vokiečių filosofas demonstruoja aristokratišką panieką miniai, rusų mąstytojas renkasi jos priešybę – radikalų egalitarizmą, kur teisę egzistuoti turi tik kolektyvinis subjektas – liaudis. Šis žodis pirmiausia primena socialistinio realizmo „liaudiškumo“ doktriną, tačiau su socrealizmu ir apskritai su marksizmu jis turi mažai ką bendro. Kaip parodėme aukščiau, Bachtino liaudis iš esmės lieka ikimodernioje paradigmoje, o Naujieji laikai (kurių pramoninė revoliucija, anot Markso, pagimdė ir neišvengiamos socialistinės revoliucijos agentą – darbininkų klasę) rusų mąstytojui yra „groteskinio realizmo“ dezintegracijos epocha. Taip pat veltui ieškosime sociologinių liaudies parametrų – išskyrus aiškią sugestiją, kad su bet kuria institucija, hierarchija ir elitu susietas žmogus nebepriklauso liaudžiai. Ji apibrėžiama ne ekonomiškai, kaip priderėtų marksistui, o tik kultūriškai – kaip tam tikros kultūros formos (karnavalo) kūrėja ir vartotoja.

Į tai dėmesį atkreipę kritikai kaip istorinį Bachtino pažiūrų šaltinį nurodė XIX a. rusų narodnikus⁶⁰, teigusius, jog valdžia ir kultūra turi kilti tik iš liaudies ir atmetusius bet kokį intelektualų, mokslininkų ir ekspertų kišimąsi⁶¹. Rusų minties istorikas Isaiah Berlinas teigia, kad nemažą narodnikų dalį sudarė bajorai, savo „ėjimu į liaudį“ atgailavę už kilmę, išsilavinimą ir nutolinimą nuo liaudies pasaulėjautos⁶². Po to, kas pasakyta, nėra sunku įžvelgti tam tikrą šių veiksmų analogiją Bachtino veikale (ypač nagrinėtame nužeminimo-išaukštinimo siužete). Dostojevskio, svarbiausio rašytojo Bachtinui šalia Rabelais, kūryboje ir publicistikoje liaudies išmintis yra esminė vertybė (jaunystėje Dostojevskis buvo artimas narodnikams). Tačiau akivaizdu, kad Bachtinas idealizuoja paprastus žmones ne šiaip dėl jų paprastumo, gerumo ar išminties, bet dėl to, kad liaudis kuria karnavalą, kuriame formą įgyja ir priartėja visos žmonių svajonė – „utopinė absoliučios lygybės ir laisvės karalystė“⁶³. Išskirtinę šios temos svarbą liudija ne tik gausūs pakartojimai ir variacijos, bet ir įspūdingi

59 Bernice Glatzer Rosenthal, „Introduction“, in: *Nietzsche and Soviet Culture: Ally and Adversary*, New York: Cambridge UP, 1994, p. 20.

60 Craig Brandist, „The Bakhtin Circle“, in: *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.iep.utm.edu/bakhtin>. Žiūrėta 2010 07 19.

61 Isaiah Berlin, *Russian thinkers*, New York: Penguin, 1986, p. 216.

62 *Ibid.*, p. 215.

63 Михаил Михайлович Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле...*, p. 291.

retoriniai *tour de force*, kurių stilių Mihailovičius vadina „inkantaciniu“⁶⁴ (pavyzdžiui, ką tik cituotame 292 puslapyje arba 281–282 p.). Šis utopinis veikalo akcentas, be abejonės, paveiktas socialinės revoliucijos Rusijoje, negali būti vien tuo paaiškintas. Juk ką tai reiškia – ieškoti laisvės ir lygybės karalystės ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, žiauriausio stalininio teroro metu? Ir tokioje doktrinos nesankcionuotoje vietoje kaip familiarios liaudies linksmybės? Ieškant atsakymo į šį klausimą, reikia atsižvelgti į platesnį intelektualinį kontekstą – ir paties autoriaus, ir jo amžininkų. Nuo XX a. 10-ojo dešimtmečio pradžios, kai vėl tapo prieinami religinės dvasios ir žodyno persmelkti mąstytojo tekstai, sukurti iki suėmimo ir tremties, ne vienas „bachtinologas“ ėmėsi įrodinėti, kad ne tik ankstyvąjį, bet apskritai visą Bachtino mąstymą grindžia stačiatikiškoji teologija ir filosofija, ypač amžių sandūros rusų religinė filosofija⁶⁵. Studija apie Rabelais, kuri gvildena akivaizdžiai profaniškus motyvus ir religijos vieton siūlo „stichinį materializmą“; yra didžiausia kliūtis šiems bandymams, kurie iš padėties sukasi, mano nuomone, perdėm bendromis Bachtinui svarbios idėjos apie žodžio įsikūnijimą ekstrapoliacijomis. Manau, kad jei religinio mąstymo poveikis studijoje gali būti apčiuopiamas, tai tik šioje vietoje, kur pro modernią socialinės lygybės idėją prasišviečia religinis Dievo karalystės vaizdinys. Liaudis Bachtino interpretacijoje virsta savotišku kolektyviniu Mesiju, kuris karnavale pašalina mirties baimę, prievartą ir nelygybę ir atveria begalinį visatos vaisingumą. Pro akis neturėtų praslysti ir neortodoksinė motyvo specifika. Tikėjimas Dievo karalyste žemėje – tai milenaristinio religingumo bruožas. Regis, tai bent iš dalies suvokė ir pats Bachtinas; kaip teigia Irina Popova, jis gyvai domėjosi Vakarų Europos Viduramžių milenaristais, pirmiausia Joachimu da Fiore ir spiritualų judėjimu⁶⁶. Milenaristinė logika gali būti paaiškinamas ir studijoje nužymimas ambivalentiškas būdas laisvės ir dvasios karalystei siekti – besąlygiškas atsivadimas priešingam principui – materijai, kūniškumui ir nyčėistiniam ekscesui.

64 Alexandar Mihailovic, cituoju iš: Caryl Emerson, *The First One Hundred Years of Mikhail Bakhtin*, Princeton: Princeton University Press, 1997, p.191.

65 Tai nagrinėja jau minėtas Alexandaras Mihailovičius knygoje *Corporeal Words: Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*, ypač p. 149–182, arba Graham Pechey, *Mikhail Bakhtin. The Word in the World*, London: Routledge, 2007.

66 Irina Popova, „О спиритуалах: к истокам философии возрождения М. М. Бахтина“, in: *Bakhtin and his intellectual ambience*, Gdansk: Wydawnicwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2002, p. 59–73.

Dėl milenaristinių simpatijų Bachtinas nebūtų vienišas tarp bendraamžių: Josifas Brodskis milenaristine vadina bene didžiausio tos pačios kartos rusų rašytojo Andrejaus Platonovo pasaulėžiūrą⁶⁷. Iš tiesų, gili Platonovo pagarba liaudies žmogui, intensyvios socialinės utopijos paieškos, optimistinis tikėjimas neišsenkančiu ir nuolat didėjančiu materijos vaisingumu⁶⁸ sudaro ryškią paralelę studijos apie Rabelais laikotarpio Bachtinui. Kad tokia pasaulėjauta nėra vien rusiškas fenomenas, rodytų Bachtino palyginimas su kitu jo amžininku vokiečiu – literatūros kritiku ir filosofu Walteriu Benjaminu (kurio kai kurie pasažai galėtų būti *Rabelais* epigrafas⁶⁹). Benjaminio mąstymui būdinga utopinės vilties persvara prieš empirinę realybę ir įtemptas revoliucinio Mesijo, užbaigiančio istoriją, laukimas. Šį laukimą geriausiai išreikia filosofinis Benjaminio testamentas „Apie istorijos sampratą“, parašytas tuo pačiu laiku kaip ir Bachtino studija – ketvirto dešimtmečio pabaigoje, kai Hitlerio ir Stalino viešpatystė Europoje pasiekė apogėjų. Todėl toks panašus ir atsakas, kuriame „katastrofa“ (Benjaminas) ir „nužeminimas“ (Bachtinas) persipina su eschatologine atsinaujinimo viltimi.

Nemokslinės išvados

Bachtino studija, teigia Caryl Emerson, yra „svetimos ir vietinės perspektyvų mišinys, kuris padaro ją ‚kita‘ rusiškai patirčiai, bet ir ‚kita‘ viduramžių Prancūzijai“; nulėmęs „jos stulbinantį populiarumą ir pritaikomumą, bet taip pat pažeidžiamumą literatūros istorijos plotmėje“⁷⁰. Šią reikšmingą pastabą galima papildyti dar vienu kitybės aspektu. Straipsnyje gvildentų klausimų perspektyvoje

67 Josif Brodsky, *Poetas ir proza*, vertė Laimantas Jonušys, Dovydas judelevičius, Andrius Konicis, Sigitas Parulskis, Violeta Tauragienė, Tomas Venclova, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 68.

68 Pavyzdžiui, „Juvenil’noe more“ protagonistas inžinierius Vermo rimtai samprotauja: „Ar neatėjo laikas nutolti nuo nusenusių gyvūnų formų ir vietoj jų užveisti socialistinius gigantus, nelyginant brontozaurus, kad kartą juos pamelžę, gautume po cisterną pieno?“ (vertimas mano – LK), Андрей Платонов, *Ювенильное море*, Москва: Современник, 1988, p. 35.

69 „Giliausiai, pašąmoninei masės egzistencijai iškilmės ir gaisrai yra tik žaidimas, kurį žaisdama ji bręsta ir pasirengia akimirksniui, kai panika ir šventė, po ilgo išsiskyrimo atpažinusios viena kitą, apsikabins seseriškame revoliucinio sukilimo glėbyje.“ Walter Benjamin, *Nušvitimai*, vertė Laurynas Katkus, Vilnius: Vaga, 2006, p. 26.

70 Caryl Emerson, *op. cit.*, p.184.

Bachtino studija iškyla kaip milenaristinių atspalvių turintis moderniojo intelektualo meilės liaudžiai vaisius. Intelektualo meilės liaudžiai kaip kažkam iš esmės skirtingam, nei jis ir jo aplinka, liaudžiai kaip abstraktaus mąstymo ir išsilavinimo, valdžios ir hierarchijos nepaliekiamam Kitam (meilės, kuri tęsiasi ir mūsų laikais, ir kurios istorija dar nėra parašyta).

Būtent moderniosios kultūros ir visuomenės kontekste suprastinos svarbiausios studijos tezės – humanizuojanti ir demokratizuojanti juoko funkcija ir kritikos objektai – dogmatiška, hierarchiška, represyvi kultūra; šiame kontekste vertintina Bachtino pastanga mąstyti meno kūrinio estetiką kartu su tam tikru etiniu turiniu – kito pripažinimo ir lygybės turiniu, o taip pat bandymas įrodyti, jog atvirumas paprastoms, sykiu labai išradingoms liaudiškoms formoms praturtina individualų meno kūrinį.

Lygiai taip ir „groteskinį realizmą“ – apie hiperbolę, deformaciją ir kūnišką ekscesą centruotą pasaulėjautą – galime tiksliau apibrėžti kaip moderniosios Vakarų visuomenės (dalies visuomenės) pasaulėjautą. Tos dalies, kuri prarado ryšį su religine, pirmiausia krikščioniška tradicija, bet kurios, kita vertus, giliau nepalietė „civilizavimo proceso“ padariniai – individualistinė savimonė ir racionalistinė savidisciplina. Modernus „groteskinio realizmo“ bruožas yra ir susitelkimas į žmogaus kūną, pamirštant pasaulį anapus kūno. Šios pasaulėjautos aprašymas, kongenialus jos išdistiliavimas iš renesansinio Rabelais veikalo – didelis Bachtino nuopelnas.

Rizikuočiau teigti, kad ši pasaulėžiūra labiau būdinga (ar labiau pastebima) „vėluojančios modernybės“ kraštuose, Rytų Europoje ir Lotynų Amerikoje, kur racionalumo ir kasdienio darbo indėlis kuriant gerovę ir laimę (bei lygybę) vertinamas ne taip labai, kaip tyra liaudies širdis ir linksmas brolybės ritualas. Nors pastaruoju metu, kaip yra pastebėjęs jau Vytautas Kavolis,⁷¹ šis „decivilizuojantis“ mentalitetas stiprėja ir Vakaruose. Tad ar galima manyti, kad netolimos ateities paradigma taps kita nužeminimo–išaukštinimo siužeto atkarpa – apačios išaukštinimas?

71 Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 214.

Grotesque Realism: a “Thousand-year-old Popular World-perception” or the Allegory of Stalinism?

Summary

In the perspective of the issues discussed in the paper Mikhail Bakhtin's *Rabelais and His World* arises as a product of a modern intellectual's love for the people touched by millenarian hues. It is about the intellectual's love for the people as somebody else but him and his environment, for the people as the Other not touched by abstract thinking and education, power and hierarchy – love that continues in our times, too, and of which the history has not been written yet.

It is in the context of modern culture that central theses of the study – the humanising and democratising function of laughter, and the objects of criticism – dogmatic, hierarchical and ideocratic culture should be dwelt upon. Equally, the “grotesque realism” – the world perception revolving around the hyperbole, deformation and carnal excess – can be defined, more accurately, as the world perception of a part of modern Western society. It would be the world perception of that part of society that has lost its relation with the religious and, primarily, Christian tradition, and which, on the other hand, has not been more deep affected by the outcomes of the “civilisation process”: individualistic self-awareness and rationalistic self-discipline. The modern feature of “grotesque realism” is concentration on the human body and overlooking everything else. The description of this popular world perception and its congenial interpretative distilling from Rabelais' renaissance work was Bakhtin's great achievement. This notion is more characteristic, more noticeable and actualised in the countries of “belated modernity” – Eastern Europe and Latin America, where rationality and the contribution of the daily work to the creation of welfare, happiness and equality is not as highly valued as the people's pure heart and the merry ritual of fraternity. Recently this “de-civilising” mentality has been gaining ground in the West, too.

Keywords: Mikhail Bakhtin, popular culture, grotesque realism, Stalinism, millenarism.
